

ПРАВО

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 323.333: 340.114

*Джундієт В. С.
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка*

ЮРИДИЧНЕ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ ПРОВЕДЕННЯ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті аналізуються джерелознавчий масив необхідний для вивчення механізму організації та проведення Селянської реформи 1860-х років в Україні. Здійснений огляд законодавства, яке забезпечило радикальні зміни правового статусу селянського населення українських губерній. Значна увага приділена роботам сучасників, що містили значний документальний матеріал, котрий розширив пізнання тематики обраної публікації.

***Ключові слова:** Селянська реформа, законодавство, Російська імперія, дворянські комітети, правове регулювання.*

Для роботи історично-правового характеру, що має на меті відобразити стан правового регулювання окремих політико-правових явищ доби ХІХ ст., найвідповідальніша місія покладається на пошук та аналіз тогочасного російського законодавства у тій чи іншій сфері суспільних відносин. Оскільки у представленій роботі мова йде про державно-правовий механізм проведення Селянської реформи у 1860-х роках, то й пошукова робота дослідника має спрямовуватися в напрямку виявлення нормативно-правових актів, що забезпечували зміни правового статусу селянської верстви, перетворення в галузі земельно-правових відносин, зрушень у власницьких повноваженнях тощо. Спеціальних робіт чи окремих досліджень, які б націлювали саме на цей об'єкт дослідження у історично-правовій літературі не відклалися. Проте, загальний аналіз Зводу Законів та Повного Зібрання законів Російської імперії знаходимо в сучасних авторів, роботах історика України В. Шандри, історика українського права П. Захарченка, підручниках з історії держави і права України В. Іванова, І. Терлюка тощо.

Підготовлена нами для широкого загалу стаття має **на меті** проаналізувати правові, історичні, мемуарні джерела, використання яких дає можливість висвітлити державно-правовий механізм проведення Селянської реформи в Україні у 60-х роках ХІХ ст.

Означена у попередньому абзаці юридична проблематика у своїй абсолютній більшості міститься у двох кодифікованих збірниках – Повному зібранні законів Російської імперії (далі – П.З.З.) та Зводі законів Російської імперії (далі – З.З.). Кодифікація законодавства цієї доби небезпідставно пов'язується з іменем видатного російського юриста М. Сперанського (Третьякова). Очолювана ним кодифікаційна комісія, підготувала і опублікувала багатотомне видання. Безпосередньо робота з упорядкування законодавства тривала впродовж чотирьох років, з 25 квітня 1826 р. по 1 квітня 1830 р. Саме у 1830 р. було видано перше Повне зібрання законів за період з 1649 р. по 12 грудня 1825 р. – від Соборного Уложення царя Олексія Михайловича до кінця царювання Олександра I (45 томів). У нього увійшли 30 920 актів, детальні хронологічні та предметні покажчики.

Друге зібрання П.З.З. видавалося щорічно впродовж 1830–1884 рр., містило понад 60 тисяч законодавчих актів з 12 грудня 1825 р. по 28 лютого 1881 р. і охоплює царювання Миколи I і Олександра II (55 томів та покажчики).

Третє зібрання також виходило щорічно, до 1916 р. включно. Містить понад 40 тисяч законодавчих актів з 1 березня 1881 р. до кінця 1913 р. – період правління Олександра III і Миколи II (33 томи).

Кожен том П.З.З. складався із двох частин: перша містила власне тексти, а друга – таблиці (штати, табелі, фінансову звітність), креслення і малюнки. У кінці кожного тому розташовувався предметний покажчик.

Як зазначають дослідники російського дореволюційного законодавства, П.З.З. є найоб'ємнішим виданням нормативно-правових актів, що здійснювалося в Російській імперії. До нього увійшли як чинні закони, так і ті, що були чинними, а згодом – скасовані.

На основі П.З.З., відповідно до Указу його Величності від 31 січня 1826 р., М. Сперанським був підготовлений 16-томний Звід законів Російської імперії, що став найповнішим виданням законодавчих актів країни. До нього включалися усі нормативно-правові акти вищої юридичної сили, чинні на момент видання кодифікованого збірника.

Звід Законів також мав кілька видань. До редакції 1832 р. не потрапили військові, морські, місцеві закони та закони по удільному та відомствах Міністерства народної освіти і державного контролю, управлінню державними справами. Видання цих узаконень готувалося в З.З. окремими блоками. Видання супроводжували три види покажчиків: загальний змістовий, алфавітний та хронологічний.

31 січня 1833 р. імператорським маніфестом оголошено про введення в дію Зводу Законів з 1 січня 1835 р. Як розтлумачив законодавець у самому маніфесті, Звід “нічого не змінював в силі і чинності існуючих законів, а спрямовувався лише на уніфікацію і порядок”. Увесь З.З. Російської імперії поділявся на 8 частин, деякі частини склалися із кількох томів.

У більшості своїй варто послуговуватися окремими томами П.З.З., у тій частині, що стосуються неопублікованих у радянський та період сучасності законодавчий масив. Зокрема, мову ведемо про закони, що містяться у XLII томі другого видання П.З.З., а саме: “Правила для складення і видачі державним селянам власницьких записів”, затверджених 31 березня 1867 р. (№ 44418) та “Правила для складення, пред'явлення і затвердження люстраційних актів в казенних поселеннях і містечках в

губерніях: Віленській, Вітебській, Волинській, Гродненській, Київській, Ковенській, Мінській, Могилевській і Подільській”, затверджених 20 жовтня 1867 р. (№ 45077).

У збірниках документів, присвячених проведенню Селянської реформи 1861 р. в Росії, названі нормативно-правові акти не фігурували, а їхній зміст у радянській історіографії глибоко не аналізувався. Залишався поза межами детального вивчення й такий важливий для з'ясування перебігу Селянської реформи в Україні закон як “Положення про люстрацію державних маєтностей Західних губерній і Белостоцької області” від 28 грудня 1839 р. Саме цим законом закладалися підвалини для визначення підстав наділення в майбутньому державних селян правобережних українських губерній земельними посілками.

З метою з'ясування механізму ухвалення законопроектів та процедури їхнього проходження через відповідні законодавчі органи, є необхідність звернутися до “Основних законів і установлень державних”, які містяться у I частині 3.3. Російської імперії. Аналіз статей цього документу дає можливість довести легітимність положень Селянської реформи, їхню відповідність нормам державних законів Російської імперії, зокрема, у частині залучення до процесу підготовки і розроблення законопроектів дворянські губернські комітети з покращення побуту поміщицького селянства.

Найважливіше місце в проведенні Селянської реформи в Російській імперії загалом і в Україні зокрема займає комплекс нормативно-правових актів, ухвалених Олександром II 19 лютого 1861 р. Усі вони опубліковані в збірнику законодавчих актів під назвою “Крестьянская реформа в России 1861 года”, що вийшла друком у 1954 р. У ньому знаходимо тексти чотирьох місцевих положень про поземельний устрій поміщицьких селян, поселених в окремих місцевостях Російської імперії. Кожним із положень здійснювалося правове регулювання поземельного устрою селян, що вийшли із кріпосницької залежності в межах українських етнічних територій Російської імперії. Крім того, тут містяться Маніфест від 19 лютого 1861 р., різноманітні додаткові положення та правила, які уточнюють та доповнюють основоположні нормативні акти реформи.

У рамках вивчення процесу підготовки Положень 19 лютого 1861 р. важливе місце займає вісімнадцятитомне видання, що виходило впродовж 1859–1860 рр. під назвою “Перше видання матеріалів редакційних комісій для створення положення про селян, що виходять із кріпосницької залежності”. Надзвичайно рідко в історіографії, особливо радянської доби, можемо зустріти згадку чи, бодай, побіжний аналіз проектів положень покращення побуту поміщицьких селян, розроблених дворянськими комітетами і комісіями усіх губерній імперії із кріпосницьким населенням. Списки обраних делегатів від дворянського корпусу, прізвища представників від уряду, які мали стояти в обороні інтересів поміщицького селянства, зрештою, зміст законопроектів ніколи не подавалися ні у збірниках документів Селянської реформи, ні в працях дослідників означеного періоду. Своєрідне мовчазне табу, на нашу думку, мало не допустити поширення інформації про участь широких кіл громадськості та найкращих в Росії фахівців сфери земельних відносин у розробленні проектів покращення побуту поміщицьких селян. Така установка діяла бездоганно впродовж багатьох десятиліть існування радянського політичного режиму в радянському Союзі загалом і в Україні зокрема.

Відтак, у названому багатотомнику, що виходив паралельно з наданими із

губерній матеріалами, містяться фрагменти проектів місцевих положень, напрацьовані дворянськими губернськими комітетами. Робочий матеріал з місць упорядковувався Редакційними комісіями за напрямками і принципами, визначеними імператорським рескриптом від 20 листопада 1857 р. При цьому відповідність поданих пропозицій чинному законодавству мав з'ясовувати спеціально створений юридичний відділ, а зміни в системі виробничих відносин необхідно було узгоджувати з господарським відділом. Експертні висновки обох відділів в обов'язковому порядку публікувалися у "Першому виданні Редакційних комісій" разом з іншими документами діяльності губернських комітетів.

Оскільки повні тексти проектів положень про покращення побуту поміщицьких селян у виданні Редакційних комісій 1859-1860 рр. не відклалися, нам вдалося їх виявити внаслідок пошукових робіт у деяких вітчизняних архівосховищах. Зокрема, напрацювання дворянського комітету Волинської губернії були виявлені у фонді № 415 Волинського губернського комітету із селянських справ Державного архіву Житомирської області, а Київської загальної комісії – у фонді № 442 Канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторства Центрального державного історичного архіву України у м. Києві.

Значний інтерес, з огляду на існування в Україні такого суб'єкта земельної власності як козацтво, котре у більшості своїй у середині XIX ст. проживало на території Чернігівської губернії, мав проект покращення побуту поміщицького селянства, укладений дворянством Чернігівщини. Фрагменти його тексту нам вдалося виявити в роботі О. Ковалевського, що побачила світ через 50 років після оприлюднення Положень 19 лютого 1861 р. Невеликий за обсягом фрагмент дозволив проілюструвати наміри дворянства Чернігівської губернії щодо ліквідації кріпосного права та землеустрою поміщицьких селян після ліквідації кріпосного права. Крім того, тут містяться матеріали, пов'язані з перебуванням Олександра II у м. Чернігові на початку травня 1858 р., а також витяги з місцевих газет, що коментували царський візит [1].

Незважаючи на існування фонду Таврійського губернського комітету з покращення побуту поміщицьких селян (№ 52), текст законопроекту місцевого дворянства у ньому відсутній. У ньому міститься імператорський рескрипт від 20 листопада 1857 р., реакція таврійських поміщиків на нього, ставлення землевласників до запропонованих імператором пропозицій щодо покращення побуту кріпосного селянства, інші матеріали підготовки до проведення перетворень.

Слід зазначити, що повні тексти проектів положень губернських дворянських комітетів і комісій, у тому числі й українських, зберігаються у фонді № 1180 Головного комітету із селянських справ Російського державного історичного архіву в Санкт-Петербурзі.

Вперше комплексно упорядкований інформативно-документальний матеріал діяльності Редакційних комісій знайшов відображення в чотиритомнику А. Скребицького. У зв'язку з тим, що другий голова Редакційних комісій граф В. Панін заборонив друкувати доповіді окремих членів комісій, вони таємно були передані графом Мілютіним у формі рукописів, вивезені за кордон і впродовж 1862–1868 рр. опубліковані А. Скребицьким у м. Бонні (Німеччина). Лише у 1870 р. видання отримало дозвіл на ввезення на територію Росії, а в 1871 р. воно отримало премію

графа С. Уварова, що присвоювалася Петербурзькою академією наук. Саме у цьому збірнику знаходимо прізвища, посади, титули усіх членів дворянських комітетів та комісії українських губерній, які брали участь у підготовці проектів місцевих положень про покращення побуту поміщицького селянства, що дає можливість встановити класову та національну природу ухвалених документів [2].

Ще одна премія, але уже Російської академії наук, була вручена колишньому члену Редакційних комісій Н. Семенову за тритомну працю "Освобождения крестьян в эпоху царствование Александра II". Цінність роботи полягає в тому, що автор використав власні записи, які він здійснював під час засідань Редакційних комісій. У багатьох випадках документи Н. Семенова перегукуються з матеріалами, опублікованими А. Скребицьким, проте вагомості та достовірності їм додають особисті враження члена Редакційних комісій, викладені на сторінках аналізованої праці [3].

Певний джерельний матеріал, присвячений особливостям проведення Селянської реформи в українських губерніях, зберігається у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки імені академіка В. І. Вернадського. Тут знаходяться документи власноруч написані державними діячами, що брали безпосередню участь у підготовці та проведенні реформи (Олександра II, П. Валусьва), які поки що в Україні не опубліковані. Позаяк частина з них зберігається у формі щоденників чи мемуарів, то особисті враження та оцінки безпосередніх творців та учасників Селянської реформи мають забезпечити доказовість і повноту будь-якого дослідження з означеною у назві статті проблематикою [4].

Всебічність дослідженню забезпечить використання мемуарної літератури, що переважно виходила друком у пореформенну епоху. Зазвичай, до джерельного матеріалу зазначеного виду слід ставитися надзвичайно критично, проте саме він забезпечує емоційно-особистісне тло епохи реформ. За допомогою мемуарної літератури дослідник може спостерігати за сумнівами, коливаннями при ухваленні того чи іншого рішення діячами, причетними до вікопомних подій. Так, важливу інформацію щодо мотивів ліквідації кріпосного права, перебігом подій, що відбувалися в окремих управліннях МВС Російської імперії, безпосередньо залучених до підготовки і проведення реформи, знаходимо у спогадах заступника міністра А. Левшина [5]. Першу реакцію на ліквідацію кріпосного права з боку як селян, так і кріпосників бачимо у спогадах Я. Соловйова, який відповідав за налагодження зв'язку між урядом і дворянськими комітетами покращення побуту кріпосного населення [6].

Для роботи, яка досліджує елементи державно-правового механізму проведення Селянської реформи, за наявності в державі кількох розрядів селянства і, принаймні, низки адміністративних одиниць, утворених почасти за етнічною ознакою, важливе значення мають статистичні дані. Спираючись на них, дослідник має змогу показати динаміку зростання чи зменшення одного чи іншого розряду селянства впродовж певної епохи, їхню питому вагу в загальній кількості населення окремого регіону чи губернії тощо. Для цього неоціненну допомогу надасть статистичний збірник з даними кріпосного населення Російської імперії, упорядкований напередодні реформи, А. Тройницьким [7].

Таким чином, комплекс джерел, на кшталт нормативно-правових актів, якими здійснювалося правове регулювання підготовки і проведення Селянської реформи

1860-х років в Україні, поєднані із документальними джерелами, що представлені архівними матеріалами, спогадами учасників подій і творців реформаторського законодавства дозволяють у цілому вирішити основні завдання, які стоять перед дослідником, що має намір вивчити механізм реформ середини ХІХ ст.

Використані джерела:

1. Ковалевский Александр. Освободительная реформа императора Александра II и осуществления ее в пределах Черниговской губернии (1858–1861). Юбилейное издания к 19 февраля 1911 года / Ковалевский Александр. – К. : Типография губернского правления, 1911. – 84 с.
2. Скребицкий А. Крестьянское дело в царствование императора Александра II. Материалы по истории освобождения крестьян : в 4 т. / Скребицкий А. – Бонн на Рейне : Типография Ф. Крюгера, 1863–1868.
3. Семенов Н. П. Освобождение крестьян в царствование императора Александра II. Хроника деятельности комиссии по крестьянскому делу : в 3 т. / Семенов Н. П. – СПб. : Изд. М. Е. Комарова, 1889 – 1890
Т. 1. – Первый период занятий. – XIX, [I], – 1889. – 848 с.
Т. 2. – Второй период занятий. – [4], – 1890. – 1020 с.
Т. 3. – Третий период занятий. – [VII], – 1868. – 1263 с.
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – Ф. 1. – Літературні матеріали. – Спр. 14084. – Дневник графа Петра Александровича Валуева. – 17 арк. (друк).
5. Левшин А. И. Записки товарища Министра внутренних дел // Русский Архив. – 1885. – К. VIII – С. 312-469.
6. Записки сенатора Я. А. Соловьева о крестьянском деле // Русская старина. – 1881. – Год 12. – Апрель. – С. 721-757.
7. Тройницкий А. Крепостное население России по 10-й народной переписи / Тройницкий А. – СПб. : Типография казны, 1861. – 85 с.

Джундидет В. С. Юридическое источниковедение как объект государственно-правового механизма проведения Крестьянской реформы в Украине во второй пол. XIX века.

В статье анализируется источниковедческий массив проблемы механизма организации и проведения Крестьянской реформы 1860-х годов в Украине. Рассмотрено законодательство, которое обеспечило радикальные преобразования правового статуса крестьянского населения украинских губерний. Значительное внимание уделено работам современников, в которых помещен значительный документальный материал, расширивший познания тематики избранной публикации.

Ключевые слова: *крестьянская реформа, законодательство, Российская империя, дворянские комитеты, правовое регулирование.*

Dzhundiet Viktor. Legal Chronology as a subject of state-legal mechanism for the Emancipation Reform in Ukraine in second half of XIX c.

This article studies the mechanism of organization and implementation of the Emancipation Reform of 1860 in Ukraine. It reviews the legislation that radically changed the legal status of the peasant population in the Ukrainian provinces. The article devotes special attention to the works of contemporaries that contained considerable documentary materials expanding the knowledge in the selected subject.

Keywords: *the Emancipation Reform, legislation, the Russian Empire, noble committees, legal regulation.*